

З історії створення видавничого акційного товариства "Час", 1918 рік.

(За матеріалами спецфонду Книжкової палати України)

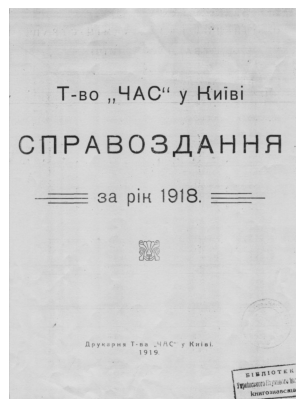
Ольга Устіннікова
завідувач відділу
наукової підготовки
державних бібліографічних
покажчиків Книжкової
палати України

Прасковія Сенько
старший науковий співробітник
відділу наукової підготовки
державних бібліографічних
покажчиків Книжкової
палати України

Глобальні процеси консолідації української нації, відновлення української державності, надання державі демократичних парламентських форм значною мірою стосується доби визвольних змагань українського народу 1917—1920 рр. Вважаючи одним із показників культурного розвитку держави, кількість виданих книг, брошур, а також наявність розгалуженої мережі книговидавничих і книгорозповсюджуючих установ, Українська Центральна Рада приділяла велику увагу організації видавництва, друкарень, книжкових магазинів і бібліотек. Особливо плідним був шостий період Української Центральної Ради (березень—квітень 1918 р.), коли інтенсивно працювали видавництва та книговидавничі товариства "Вернигора", "Криниця", "Дзвін", "Шлях", "Українська школа" (Київ), "Стежка додому" (Катеринослав), "Рух" (Харків) та інші.

У 1918 р. видавниче товариство "Час", засноване в 1908 р., поновило свою діяльність у 1917 р., стало одним з перших акційних товариств в Україні і гідно продовжило видавничу та книготорговельну справу як на теренах України, так і за її межами. "Для продовження й розвитку діяльності належної фірмі "Товариство "Час" у Києві" книжної і видавничої справи, а також для торгу різними виробами друку утворюється Акційне Товариство під назвою: Товариство "Час" у Києві. Примітка. Фондатори Товариства, спільники фірми "Т-во "Час" у Києві, українські громадяни: Віктор Дмитрович Петрушевський, Максим Стратонович Синицький, Василь Костевич Королів, Омелян Ілліч Зайченко, Михайло Саввович Пасталак, Сергій Сергієвич Паночіні, Петро Стратонович Синицький" [1].

Таким чином, Товариство "Час" із всім належним йому майном, книгарнями, друкарнями, конторами з його умовами і обов'язками на законних підставах передавалось Акційно-

му Товариству "Час" (далі АТ "Час"), про що й засвідчили на оригіналі його статуту підписи міністра Торгу і Промисловості С.Гутника та директора Департаменту М.Булгака. Крім того, до АТ "Час" з усім своїм капіталом і персоналом приєдналось видавниче товариство "Основа" [2]. АТ "Час" надавалось право за умови додержання існуючих законів, постанов і прав приватних осіб видавати книги, брошури, газети, журнали, картини (образи, малюнки), мапи, листівки, утворювати промислові та торговельні заклади: друкарні, літографії, цинкографії, фототипії, книжкові комори, книгарні, набувати рухоме і нерухоме майно необхідне для діяльності АТ "Час", як у власність, так і в тимчасове володіння.

У його власності були: друкарня (Київ, вул. Хрещатик, 42); крамниця (Київ, вул. Фундуклівська, 24); книгарні: (Київ, вул. Володимирська, 53), у Кам'янці-Подільському (Центральний майдан); власні представництва у 72 книгарнях України та книжна крамна комора (гуртовий склад книжок, Київ, вул. Володимирська, 42). Крамна комора приймала на склад нові видання не тільки АТ "Час", а й від видавництв та окремих видавців з метою подальшого їхнього розповсюдження у книгарнях міста та провінції, виконувала оптові замовлення і здійснювала безоплатні консультації щодо виданої літератури. Друкувало АТ "Час" також свої видання і за кордоном [3].

"Керівники закладів Т-ва:

Гуртова книжна комора — М.С.Пасталак
Крамниця "Час" і Книгарня — О.Д.Петрушевський
Книгарня в Кам'янці — П.С.Запорожець
"Закон і право" редактор — І.К.Оппоков
"Книгарь" — часопис секретар — Є.І.Бігановська
Друкарня "Час" — П.Ф.Гніздовський
Палятурня — Г.О.Сторчеус
Видавництво секретар — С.С.Паночіні
Техник друкарський — С.Г.Воронін
Бухгалтер — М.С.Сапірштейн
Помічн. бухгалтера — І.І.Саєнко
Секретар Т-ва — П.С.Синицький" [4]

Стоп (основний капітал) АТ "Час" склав 1000000 крб, поділених на 10000 акцій по 100 крб кожна. Вся зазначена кількість акцій розподілялась між фондаторами та особами, запрошеними до співучасті за взаємною згодою. Не менше однієї третини акцій фондатори залишали за собою і вносили на зберігання в установи Державного банку. Ці тимчасові акції не можна було передавати третім особам до затвердження встановленим порядком звіту за перший операційний рік (не менший за дванадцять місяців).

Загальні збори акціонерів вирішували питання про придбання та вилучення нерухомого майна АТ "Час", передачу його в оренду чи в заставу, обрання і затвердження директорів, розгляд і затвердження рахунків і планів роботи, звітності, розподіл прибутків. 12 квітня 1918 р. на загальних зборах акціонерів обрано Дирекцію АТ "Час" в складі: В.Петрушевський, М.Синицький, В.Королів, М.Пасталак, О.Зайченко; кандидати на посади директорів (на випадок дострокового вибуття останніх): Є.Лукаевич, О.Волошин, П.Синицький; члени ревізійної комісії: М.Садовський, С.Паньківський, Є.Чикаленко, О.Діхтярь, М.Павловський. Обов'язки членів Дирекції були диференційовані. Так, адміністративне керівництво здійснював В.Петрушевський, фінансовим керівником був М.Синицький, М.Пасталак мав книгарські зобов'язання і визначав наклади видань, а О.Зайченко керував книжковими крамницями АТ "Час".

Кожен акціонер мав право бути присутнім на загальних зборах і брати участь в обговоренні поставлених питань порядку денного, але тільки десять акцій при голосуванні давали право на один голос. Власники меншої кількості акцій мали право об'єднувати акції, щоб скласти право на один чи більше голосів. Загальними зборами акціонерів розглядався та затверджувався звіт про роботу АТ "Час", що подавався Дирекцією не пізніше 31 грудня поточного року і складався з таких статей: а) стан основного капіталу; б) загальні прибутки і видатки; в) перелік майна АТ "Час", краму і запасів; г) перелік боржників та кредиторів; ґ) перелік прибутків і видатків; д) чистий прибуток і його розподіл. Постанови загальних зборів набували чинності, коли ухвалювались третиною голосів акціонерів. Кількість акціонерів у 1918 р. становила 203 особи, в 1917 р. — 105, загальна кількість акцій — 4000 на суму 400 000 крб, тобто майже втричі більше, ніж за попередній рік [5, 6].

Серед інших акціонерами АТ "Час" були: О.Волошин (Волошинов) (1855—1933) — український громадський і земський діяч, діяльний член київського товариства "Просвіта", один із засновників Української Центральної Ради; М.Галаган (1882—1947) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, за фахом фізик, член Української Центральної Ради і Малої ради; В.Королів (Старий) (1878—1941) — український громадський діяч, письменник, видавець і художник, один із засновників і член Української Центральної Ради, фундатор і один з директорів АТ "Час", голова Товариства шкільної освіти (1917), входив до керівництва київської "Просвіти"; О.Вілінський (1872—1928) — громадський діяч, інженер, учений, один із засновників Української Центральної Ради, директор департаменту Генерального секретарства (Міністерства) освіти; М.Левитський (1880—1935) — громадсько-політичний діяч, дипломат, правник, член Української Центральної Ради і Українського генерального військового комітету, в 1918 р., після гетьманського перевороту, очолив департамент зовнішніх відносин Міністерства закордонних справ; Д.Маркович (1848—1920) — український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, за фахом правник, за часів Української Центральної Ради генеральний прокурор, генеральний суддя УНР, в добу Гетьманату — старший прокурор, сенатор державного сенату Української Держави; А.Ніковський (1885—1942) — український громадсько-політичний і державний діяч, літературознавець, журналіст, член Української Центральної Ради, член Малої ради, міністр закордонних справ Директорії УНР; С.Петлюра (1879—1926) — український державний, політичний і військовий діяч, голова Директорії УНР, Головний отаман Армії УНР, публіцист, член Української Центральної Ради; М.Тобілевич (Садовський) (1856—1933) — видатний український актор і режисер, корифей українського театру, громадський діяч; Л.Старицька-Черняхівська (1868—1941) — українська письменниця, громадська діячка, член Української Центральної Ради; Є.Чикаленко (1861—1929) — громадський діяч, публіцист, меценат української культури, член Української Центральної Ради [6].

Таким чином, АТ "Час" об'єднало людей, які, усвідомлюючи значення освіти для відродження народу, створили сприятливі умови для видання української книги.

Сухі цифри звітності АТ "Час" за рік 1918 говорять, що його загальний баланс на 1 січня 1919 р. становив 1 799 087 крб 22 к. на 1 січня 1918 р. — 465 837 крб 84 к. [7], а загальний обіг гуртової комори по активу і пасиву за 1918 р. — 23 574 545 крб 56 к., що більше у порівнянні з 1917 р. на 15 549 274 крб 36 к. [8]; по крамниці "Час" — 1 923 665 крб проти 1 415 420 крб 20 к. в 1917 р. [9]; по книгарні "Час" — 1 156 220 крб 86 к., по Кам'янецькій книгарні (з червня 1918 р.) 399 720 крб 24 к., друкарні "Час" 2 577 966 крб 46 к., що більше у порівнянні з 1917 р. на 2 343 748 крб 78 к. [10]. Зміцнилась матеріальна база АТ "Час", дивіденди становили 15% на 100 крб пайового капіталу, значна сума була перерасована в фонд ощадної каси співробітників.

Видавнича діяльність. Книги

Враховуючи особливість часу насущного, культурно-просвітницька політика Української Центральної Ради була спрямована на заснування українських шкіл усіх типів, запровадження української мови як державної. Книга мала стати важливим засобом формування суспільної цілості держави, розбурханої від віковичного сну. "Вперше тепер українська книжка широкою хвилею зазірнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишиться вона по собі перші враження", — писав член УЦР С.Єфремов [11].

Оскільки українська школа повинна була стати основою лабораторією вироблення національної свідомості, то в першу чергу необхідно було задовольнити книгами шкільництво, і тому АТ "Час" одним з перших розпочало видання українських підручників.

Великими тиражами видрукувало воно й підготовлені видавництвом "Українська школа" "Задачник для початкових народних шкіл" [12] і "Початок: Граматка до науки читання й письма" [13].

Укладач "Задачника" Я.Чепіга-Зеленкевич (1875—1940) — український педагог і освітянський діяч, при підготовці підручника користувався принципами методики викладання швейцарського методиста Штекліна і російського Волковського. Беручи в руки "Задачник", дитина вступає в світ математики на простих прикладах із свого повсякденного життя. Ніщо незвичне не відвертає її увагу. Адже робить вона прості арифметичні дії з грушками, баклажанами, котиками, курочками та корівками. Поступово дитина наближається до складніших арифметичних дій, але в такому ж пізнавально-порівняльному характері. Як-от: "Помноження. Скільки се, коли кажуть: у мене пара волів? пара коней? пара коліс? Скільки се — 3 пари гребців? 4 пари коней? 5 пар гусей? 6 пар чобіт? 7 пар рукавиць" [14]. Для кращого засвоєння матеріалу подані "Таблиця складання" (додавання) в межах першого десятку і "Таблиця одлічі" (віднімання) в межах другого десятка.

У "Задачнику... Рік другий" навантаження зростає, арифметичні дії ускладнюються: "Складання й одліч (з переходом через десяток)", "Помноження й поділ різних чисел до 100", "Скора лічба" та інші розділи. Закінчується друга частина практичними задачками в розділах "Міри ваги", "Міри сипкого", "Міри паперу", "Міри текучого", "Міри часу" на зразок: "Пуд має 40 фунтів. А скільки фунтів в ½ пуда? в ¼ пуда? в ¾ пуда? в ⅙ пуда? в ⅓ пуда?" Видані "Задачники" тиражем 250 000 примірників у вересні 1918 р., а вже через два місяці весь тираж був розпроданий [15].

Укладач іншого навчального посібника "Початок" С.Черкасенко (1876—1940) — український письменник, за освітою вчитель. Посібник складається із двох частин. Перша подає

українську абетку, правопис написання великих і малих букв та невеличкі тексти для кращого засвоєння правил. Друга частина — початкова читанка, до якої увійшли розділи "Діти", "Живі створіння й рослини", "Родина й школа", в кожному з яких наводяться невеликі тексти, пересипані загадками, приказками та народними спостереженнями, що уводять дитину в світ природи, родини та навколишнього світу. Привертають увагу також ілюстрації до тексту, виконані відомим українським художником І.Бурячком. Дівчатка та хлопчики, дідусі, бабусі в українських строях, картинки знайомого побуту — все це сприяло кращому засвоєнню матеріалу, розвиваючи уяву дитини та її зорову пам'ять. Видано посібник тиражем 130 000 примірників.

У квітні 1918 р. український педагог В.Дога за допомогою В.Дурдуківського підготував другу частину посібника "Наше слово" [16]. У передмові до посібника укладач відзначив, що читанка містить матеріал, який у можливій мірі полегшив би не тільки вивчення матеріалу учнями, а й працю учителя мови і писемності у старших класах середньої школи. Тут же укладач вказує, що розміщення матеріалу в читанці є дещо штучним у таких розділах:

"1-ий відділ — такі твори, в яких змальовано життя дітей, сім'ї, відношення між людьми в межах товариства, нормальне або ненормальне виховання і його наслідки.

В 2-му відділі — твори, перейняті думкою про потребу корисної за-для людей праці.

В 3-му — твори, що знайомлять дітей з різними сторонами людського життя, відношення між людьми та з різними людськими вдачами.

4-ий відділ — відгуки в поезії на найголовніші моменти історичного життя народу.

5-ий відділ — кращі зразки поетичної лірики.

6-ий відділ — життя природи" [17].

У посібнику подано коротенькі життєписи письменників та характеристики їхніх творів. До найскладніших щодо змісту творів поставлені питання, що допомогли б учневі з'ясувати за допомогою вчителя їхні ідейне спрямування. Перед початком тексту розміщено покажчик авторів і назв творів, поданих в читанці.

Оскільки наклад читанки 10 000 примірників не міг задовольнити попиту, то продавали її учням за списками. Дирекцією АТ "Час" було прийнято рішення розпочати друк посібника великим накладом у відомій видавничій фірмі Отто Ельзера в Берліні [18]. Планувалось, що у кожній частині буде приблизно по 500 сторінок великого формату, а також багато ілюстрацій відомих українських митців: О.Судомори, К.Трохименка, П.Холодного та ілюстрацій олійними фарбами І.Бжакевича.

Разом з підручниками АТ "Час" розпочало видання "Дитячої серії" книг для поповнення шкільних бібліотек. У ній вийшло майже 100 назв книг, серед яких переклади українською мовою М.Твена, Е.По, Д.Лондона, Е.де Амічіса, Ф.Брет-Гарта та інших, здійснені О.Діхтярем, В.Королів-Старим, С.Тобілевичем. Видавались вони тиражем по 10 000 примірників, всі в одному форматі і, на жаль, більшість з них не ілюстровані. Як виняток, можна назвати книгу Г.Бічер-Стоу "Томова хатка". Всесвітньо відомий твір "Хатина дядька Тома" вдало адаптований О.Діхтярем для дітей молодшого віку. Відкривається книжечка коротким біографічним нарисом та оглядом творчості авторки. П'ять чорно-білих ілюстрацій відтворюють за змістом картини життя негритянського народу [19].

У перекладі О.Діхтяря вийшли "Шкільні оповідання" італійського письменника Е. де Амічіса [20]. У двох книжечках вміщено десять оповідань: "Самопожертва", "Нещастя на морі", "Маленький козачок" та інші. Перед читачем проходять дитячі образи, духовна краса яких така велика, як і їхня любов до батьківщини. Крім цікавого, захоплюючого змісту, діти мали ще приклади високого патріотизму, зворушливі зразки людських стосунків — тобто все те, що сприяло вихованню їхньої духовності.

У перекладі В.Короліва-Старого вийшла книжечка "Американські оповідання" [21]. В ній подано сім оповідань маловідомих на той час українському читачеві американських письменників Е.По, Ф.Брет-Гарта, Джека Лондона, Марка Твена, а також додано невелику статтю про американську літературу і коротеньку характеристику творчості згаданих письменників. На якість перекладів негативно вплинув той факт, що вони зроблені не з оригіналів, а з російських перекладів. Особливо це відчувається в символічній притчі Е.По "Мовчання". Щодо змісту інших оповідань — "Чорний кіт" Е.По, "Щастя ревучого табору" Ф.Брет-Гарта, "Літ-Літ" Джека Лондона, "Як я був редактором сільськогосподарського часопису" Марка Твена — всі вони характерні для своїх авторів, малюють картини американського життя і, як зазначив В.Королів-Старий в передмові, "...оповідання про сильних духом, енергійних й непохитно-завзятих істот можуть бути більш як коли до речі".

АТ "Час" взяло на себе місію видання дитячих книжечок для найменших читачів з ілюстраціями художника О.Судомори. Це одні з перших на Україні книжечки-лубки з характерною для них простотою та наївністю малюнку та тексту. О.Судомора виявив у них не тільки свою художню майстерність, а й знання дитячої психології. "Бім-бом, дзень-бом" [22] та "Прибадашки" [23] високо поцінували сучасники, незважаючи на деякі їхні недоліки як щодо друкарського формату, так і деякі складні за сюжетом малюночки, що ускладнювали загальне сприйняття книжечки-лубка [24].

Видавало АТ "Час" також ІХ (дев'яту) серію перекладної белетристики. Зокрема в ній вийшли "Чотири дні" В.Гаршина [25], "Петька на хуторі" Л.Андрєєва [26], "Тарас Бульба" М.Гоголя [27], "Gloria Victis" (Побореним слава!) Е.Ожешко [28]. В більшості це були переклади з російської мови літератури для дітей середнього віку.

У серпні 1918р. видавці "Часу" розпочали випуск драматичної серії, до якої увійшли "Богдан Хмельницький" М.Старицького [29], "Останній сніг" [30] і "Гетьман Дорошенко" [31] Л.Старицької-Черняхівської, "В Тарасову ніч" [32] О.Варави, "Ганнуся" Г.Гауптмана [33], "Чад" Т.Колесниченка та інші видання [34].

Помітним явищем цієї серії став переклад всесвітньо відомі п'єси М.Гоголя "Ревізор" [35]. Твір безсмертного українця після вісімдесятирічної мандрівки світом (написано комедію в 1834—1836 рр.) АТ "Час" видало вперше українською мовою в перекладі М.Садовського. Читачеві, який звик до влучних висловів комедії російською, перекладач представив чимало дотепних, сильних і правильних висловів українською (наприклад, "глуп, как сивий мерин" — "як дракий чобіт"...). Загалом "...переклад прекрасний — видно, що зроблено його не з словником української мови, а з українською душею й серцем" [36].

Цікаво задумана і виконана напівфантастична драматична картина О.Варави "В Тарасову ніч". В образі солдата-українця, який за роки неволі забув навіть своє ім'я і "чиї сини, яких батьків, ким за що закуті", автор показує ті муки, що пережив український народ. Коли ж темний люд нарешті зрозумів, що він своєю покорою робить злочин перед матір'ю-Україною, то йде визволяти її й розбиває кайдани. Картина закінчується апофеозом-співом "Ще не вмерла Україна". Книга написана чудовим віршем і розрахована на постановку в "Просвітах", школах, аматорських гуртках. Вперше драматичну картину "В Тарасову ніч" О.Варави було поставлено в таборі полонених у Фрайштаті (Австрія), пізніше в театрі М.Садовського під час святкування Шевченківських днів.

Серед інших видань художньої літератури твори Г.Григоренка [37], фейлетони А.Ніковського [38], поезія Д.Загула [39].

До першого тому творів Г.Григоренка (О.Судовщико-вої-Косач) увійшли гостросюжетні оповідання, що малюють злидні й моральний занепад села: "Сватання", "Ось така історія", "Старий молодий", "Хівря язиката", "Доля", "Хто—кого", "Божевільна", "Батько", "Чи по правді".

"Буржуазна рада та інші фельетони" А.Ніковського (А.Яриновича) — це збірник фельетонів, раніше надрукованих у газеті "Нова Рада", куди ввійшли "Самостійна Україна", "Єдина Україна", "Аби не большевики", "Хто доведе до ладу?", "Хто з ким воює?", "Що воно буде?", "Великоруське самоозначення". Фельетони були відгуком на тогочасні події громадського життя і мали великий успіх серед читачів.

Збірник поезій "З зелених гір" Д.Загула складається з трьох частин: Інтимна лірика; Переклади Я.Бальмонта; Наслідкування та переспіви Святого письма. Найкраща частина збірника — переспіви Біблії, які високо оцінив М.Зеров, ставлячи їх поруч з кращими українськими переспівами С.Руданського та П.Куліша [40]. Художнє оформлення обкладинки для збірника поезій зробив Г.Нарбут.

З історичної белетристики в 1918 р. в АТ "Час" були видані "Облога Буші" М.Старицького [41], "Атакування Нової Січі (1775)" О.Островського [42], "Коліївщина (Гайдямачина в 1768 р.) К.Широцького [43]. Автори творів ставили своїм завданням живо і образно відтворити постаті й події з історії визвольних змагань українського народу за славу і волю.

У вересні 1918 р. С.Петлюра підготував до видання в друкарні АТ "Час", відредагувавши і переклавши українською мовою свої літературні етюди "Незабутні" [44], що раніше були надруковані російською мовою на сторінках "Української життя" та "України" до роковин смерті Т.Шевченка, І.Карпенка-Карого, І.Франка, М.Коцюбинського, К.Михальчука. В передмові до видання автор писав: "В дні "проби і міри" державного діла українського, автору хотілося воскресити в пам'яті громадянства образи незабутніх діячів нашого письменства. Вони жили і творили в гірші часи, як ми. Будемо вчитися у них глибокій мірі і певності в невмирущі і творчу силу нашого народу, тоді ми перебудемо всі труднощі, перепони, всі "проби і міри" нашого національного державного будівництва" [45].

Видавало АТ "Час" словники та посібники для вивчення української мови. Так, у 1918 вийшли друком "Московсько-український словник" [46], "Український правопис. Ч. 1. Словничок" А.Ніковського [47]. Кишеньковий "Московсько-український словник" подавав 12 000 часто вживаних російських слів у перекладі українською. "Український правопис" А.Ніковського та "Загальні принципи українського правопису" В.Науменка мали своїм завданням поліпшити той лексичний склад української мови, яким послуговувалась преса, красне письменство, громадські та державні установи. Добір слів робився за словниками Б.Грінченка, Є.Тимченка та Г.Голосевича.

У липні 1918 р. АТ "Час" заявило про наміри підготувати й видати повний "Словник українських письменників" від І.Котляревського до "останніх днів", для чого й розробило "Анкету для українських письменників" [48].

"Час" першим в Україні розпочав друкування відривного календаря українською мовою. І в 1918 р. вийшло його ювілейне (десяте) видання [49]. Календар надруковано чорно-червоною фарбою і складено так, що щотижня один листочок присвячувався певній темі. В неділю — тільки історичні відомості, понеділок — сільськогосподарські, вівторок — приказки та прислів'я, середа — культура та освіта, четвер — для дітей, п'ятниця — думки видатних людей, субота — усмішки та жарти. Зберігаючи листочки календаря, можна було скласти сім окремих книжечок такого змісту: 1. Народна мудрість; 2. Думки видатних людей; 3. Розваги для дітей; 4. Розваги для дорослих; 5. Коротка історія України; 6. Порадник для сільських господарів; 7. Інформація в справі культури й освіти. Календар вийшов 100 000 тиражем, і вже до кінця 1918 р. розійшовся повністю.

Періодичні видання

З серпня 1917 р. у видавництві "Час" почав виходити перший український бібліологічний часопис "Книгарь: Літопис українського письменства", який відбивав розвиток українського друкованого слова і відіграв неабияку роль у ста-

новленні нової української літературної критики, що від початку до кінця стояв на позиції незалежного розвитку української культури. Часопис виходив щомісячно і всього надруковано 31 номер. Головним редактором номерів 1—18 був один із директорів товариства, письменник В.Королів-Старий, секретарем Є.Бігановська, номерів 19—31 головний редактор літературознавець, поет, перекладач М.Зеров.

На сторінках "Книгаря" зустрічаються найблисучіші на той час імена українських учених: літературні критики і літературознавці — С.Сфремов, І.Свенціцький, А.Ніковський, П.Зайцев, П.Богацький, С.Паночіні, П.Филипович, В.Бойко, М.Плевако, М.Могилянський, Ю.Меженко, І.Айзеншток; письменники: О.Олесь, М.Івченко, С.Черкасенко, Л.Старицька-Черняхівська; актор і режисер М.Садовський; фольклорист А.Лобода; історики — Д.Дорошенко, О.Левицький, В.Данилевич, А.Яковлів, М.Сагарда, В.Міяковський, П.Степанівський, В.Романовський, О.Гермайзе, К.Лоський; мовознавці — Є.Тимченко, В.Ганцов, О.Синявський; економісти — В.Порш, В.Садовський; мистецтвознавці — К.Широцький, М.Жук, М.Бурчак, Ф.Ернест; музикознавці — О.Кошиць, Л.Ревуцький; педолог С.Русова; бібліотекознавці: С.Кондра, Ю.Ковалевський.

За роки існування часопису на сторінках "Книгаря" зареєстровано 1232 книги, на 1173 з яких вміщені анотації. Особливу увагу заслуговує розділ "Критика і бібліографія", в якому зроблено спробу систематизувати випущену за певний період книжкову продукцію за такими рубриками: 1. Публіцистика; 2. Економіка; 3. Красне письменство; 4. Педагогіка і школа; 5. Видання для дітей; 6. Інформаційні та науково-популярні видання; 7. Театр і п'єси. Пізніше були започатковані розділи: Біографії; Мистецтво; Медицина; Поезія; Музика. На кожне представлене тут видання дано бібліографічний опис, анотацію, вказано його вартість.

На початку 1918 р. "Книгарь" розіслав видавництвам листа з обґрунтуванням необхідності одержання інформації про їхню видавничу діяльність. Завдяки цьому С.Паночіні підготував "Огляд української книжкової продукції в 1918 р." [50]. Порівнюючи його з аналогічним за 1917 р., упорядкованим за офіційними відомостями канцелярії комісара м. Києва, укладач зазначив, що незважаючи на всі намагання зібрати інформацію про друковану продукцію "...і цей рік не можемо себе тішити тим, що подаємо читачам повний, вичерпуючий огляд нашої книжкової продукції... галицько-буковинський реєстр безумовно виглядає неповно, а що робиться на еміграції (Бразилія, Канада, Штатах) — лишається зовсім невідомим" [51]. Огляд уміщував тільки короткі відомості про книжкову продукцію (автор, назва, тираж), оскільки в реєстрах нових видань при "Книгарі" були повні "метрики" книг. Зібраний матеріал згрупований за розділами: Красне письменство; Поезії; Шкільно-педагогічні видання; Науково-популярні видання; Видання для дітей; Театр і п'єси; Історичні видання; Сільське господарство та ветеринарія; Етнографія. Мовознавство; Словники; Історія письменства; Біографії; Бібліографічні джерела; Релігія та церква; Музика; Мистецтво; Військові видання; Медичні видання; Юридичні видання; Видання інформаційні; Календарі. В межах кожного року матеріал розміщено за алфавітом авторів та назв видань.

У кожному числі часопису обов'язковою була рубрика "Нові видання", надіслані до редакції "Книгаря". В алфавітному порядку подано короткий бібліографічний опис видань, а також зазначено їхню ціну. Крім книг, надрукованих на теренах України, зафіксовано видання українською мовою, що побачили світ за межами держави.

Привертає увагу "Спроба реєстру української періодичної преси 1816—1916 рр.", підготовлена С.Кондрю. Опис кожного видання містить відомості про час, місце виходу, видавців та редакторів. Частково подано відомості про російські часописи, що друкували статті українською мовою [52]. Логічним продовженням є вміщений тут же "Реєстр української періодичної преси за рік 1918". У цьому ж номері подано "Список українських видавництв". Представлені 104 українських видавництва з адресами. На жаль, відсутні відомості про видавництва товариства "Просвіта", а також кооперативні видавництва, що існували в 1918 р.

Часопис систематично інформував читачів про зміст нових номерів журналів "Літературно-Науковий Вістник", "Шлях", "Записки історичної і філологічної секції Українського Наукового Товариства у Києві", "Універсальний журнал", "Вістник Природничої секції", а також давав оглядові статті щодо журнальних публікацій поточного року.

Велике значення для вивчення тогочасного літературного процесу мали рубрики "Видавничі хроніка" та "Літературне життя". Вони знайомили читачів із урядовими проектами щодо книговидавання, з творчими планами і новими творами українських письменників. Для зручності користування часописами 1918 р. редакція підготувала "Показчик авторів, що писали в V—XVI чч. "Книгаря" за 1918 р." [53] і "Показчик книжок, переглянутих в I—IV чч. за 1918 р." та "Показчик книжок переглянутих в V—XVI чч. 1918 р." [54].

Звичайно, перший український бібліологічний журнал з його неприхованою рекламовістю, з щиро повітовим просвітянством був далеко не досконалим і не мав сталих методів роботи з книжковою продукцією, не робив спроби проаналізувати питання бібліографії чи теоретичні питання книжкової справи в Україні. Але була налагодженість роботи редакційного апарату, регулярність випуску, а головне відсутність альтернативного видання і тому "Книгарь" знайшов свого читача. "В силу особливості культурницького руху тих років бібліографічність "Книгаря" була історично-літературною і, очевидно, в значній мірі цим треба пояснити успіх журналу" [55].

Від передплати часопису в 1918 р. АТ "Час" отримало 45 782 крб 77 к. [56]. Враховуючи вартість одного примірника (на той час 4 крб), наклад усіх номерів часопису в 1918 р. склав майже 11 тисяч примірників.

У листопаді 1918 р. АТ "Час" підготувало перший номер часопису "Закон і право". В передмові до нього головний редактор М.Кушнір окреслив основні завдання часопису що полягають в ознайомленні українського громадянства з державно-правовим життям України, у висвітленні тієї еволюції правових норм, що відбувалась як в Україні, так і в світі: "Взагалі-ж ми ставимо своїм завданням поширити поміж громадянства почуття законності, викликати цікавість і пошану до правового життя та піднести розуміння правових норм, що так необхідно для будівництва нашої молоді державності" [57].

Часопис започаткував рубрики: статті, досліді, розвідки по всіх галузях громадського й приватного права; закони, накази й розпорядження уряду; судова та судово-адміністративна практика Генерального суду; видатні судові справи; хроніка з діяльності Директорії, міністерств, судових установ, адвокатури; огляд акордонного законодавства; бібліографія; довідковий відділ;

З часописом співпрацювали: С.Єфремов, К.Квітка, Б.Кістяківський, М.Корчинський, О.Левицький, Є.Спекторський, М.Туган-Барановський, П.Чижевський, сенатори: А.Вязлов, А.Марголін, П.Стебницький та інші як теоретики, так і фахівці-практики законодавчих процесів в Україні.

У квітні 1918 р. АТ "Час" анонсувало початок підготовки двомісячника "Минулі дні" під редакцією С.Єфремова за участю багатьох відомих українських письменників [58]. На

жаль, пошук цього видання у фондах Державної наукової установи "Книжкова палата України" та найбільших бібліотек м. Києва не увінчався успіхом. Можливо, результативнішими стануть подальші розвідки з історії видавничої діяльності акційного товариства.

Не всі плани видавництва були здійснені через труднощі, пов'язані як з загальною друкарською кризою, так і з високими тарифами на перевезення, затриманням книжкових вантажів та загальною політичною ситуацією в країні. Характерним є вислів С.Паночіні: "Українська книжкова продукція за рік 1918 виглядає не бідно, навіть зовсім, як у людей. Вона свідчить, що ми зробили далеко більше, як у 1917 р., що ми пішли вперед прискореним, широким кроком. Так, пішли, але... які перспективи? Зруйновані до решти основи друкарської справи, понівечені паперові фабрики і викликаний цим паперовий голод, побиті черенки, неймовірно дорогі кліше й занепад літографій, брак фарб — це все такі чинники, які не лишають двох думок про ближче майбутнє української книжкової продукції" [59].

Благодійна та культурно-освітницька діяльність

У 1918 р. АТ "Час" продовжило добродійну діяльність, розпочату з перших днів свого існування. Загальні збори акціонерів 12 травня 1918 р. "...ухвалили такі асигнування на благодійні цілі: 1) в фонд по утворенню капіталу для заснування на Україні вищого наукового закладу культури — 5297 крб, 2) на пам'ятник Т.Шевченкові у Києві — 1000 крб, 3) на упорядкування могили Т.Шевченка під Каневом — 1000 крб, 4) на надгробок на могилі Миколи Лисенка — 1500 крб, 5) Київській "Просвіті" — 1000 крб, 6) 1-му українському захисткові для селянських дітей сиріт (Київ, Львівська, 60) — 1000 крб" [60]. До кінця 1918 р. деякі благодійні видатки було збільшено (на надгробок на могилі М.Лисенка — 1600 крб, на пам'ятник Т.Г.Шевченкові — 1233 крб).

Одним з перших Товариство відгукнулось на заклик Київської Губернської земської управи упорядкувати могилу Т.Шевченка на Чернечій горі в Каневі. У зверненні АТ "Час" "До всіх видавництв, окремих видавців та українських громадян" говорилося: "По постанові громадсько-урядових комісій, які виїздили на Шевченкову могилу, ухвалено заснувати в хаті, що стоїть на горі, читальний зал, бібліотеку. В тій бібліотеці має бути зібрана вся література, що торкається до життя і творчості Т.Шевченка: всі видання його творчості, всі розвідки критичні і публіцистичні, статті й замітки, що були розкидані по окремих періодичних часописах в різних мовах.

Визнаючи, що зібрати такий матеріал можливо тільки при діяльній участі всього нашого громадянства, адміністрація могили просить всіх, кому дорога пам'ять Т.Шевченка, докласти краплину й своєї праці в це діло. Надсилати всі матеріали й газетні та журнальні вирізки треба або ж на могилу Шевченка (Канів, Київщина), або в редакцію "Книгаря" (Київ, Володимирська, 42 В.Старому)" [60].

В.Королів-Старий, один з фундаторів АТ "Час", увійшов до комісії по догляду за могилою Т.Шевченка на Чернечій горі (в її роботі брали участь Голова Київської Губернської земської управи С.Петлюра, Голова Київської "Просвіти" О.Лотоцький, Голова Київської спілки лікарів Є.Лукашевич та інші представники інтелігенції), а в квітні 1918 р. його було призначено "охоронником" могили Т.Шевченка. Згодом В.Королів-Старий звернувся до Українського національного союзу і, вказуючи на "гіркий" стан могили Кобзаря, запропонував передати догляд за нею товариству "Стара громада" [61].

Комісія мала наміри обладнати для потреб туристів "плавучий" готель і тимчасовий готель на 40—50 кімнат, укріпити Чернечу гору збоку Дніпра, розбити на горі майданчики, стежечки, провести воду, зробити під хрестом но-

вий гранітний постамент. На всі ці роботи з коштів Київського губернського земства було виділено 2 176 000 крб. Звернення до всіх земств України також було результативним. Тільки Катеринославська Губернська управа асигнувала 20 000 крб.

За згодою Голови Київської губернської земської управи С.Петлори, на кошти АТ "Час" були видані "Кобзар" Т.Шевченка, твори М.Гоголя "Ревізор" та "Тарас Бульба" (в перекладі українською мовою В.Короліва-Старого), твори М.Коцюбинського, Б.Грінченко, О.Олеся, С.Єфремова, М.Драгоманова та інших українських письменників і відправлені в книжкові осередки на Чернечій горі під Каневом, про що повідомив один з директорів АТ "Час" В.Петрушевський Київську земську управу 31 травня 1918 р. З ініціативи АТ "Час" С.Єфремов готував брошуру "Могила Т.Г.Шевченка" з великою кількістю ілюстрацій.

Продовжувалась розпочата ще в 1917 р. робота з організації громадської українознавчої бібліотеки. У зверненні АТ "Час" до громадян, які мають у себе книги українських письменників, а також українознавчу літературу пропонувалось звернутися до АТ "Час" (Київ, Володимирська, 42) з метою обговорити видання та їхню ціну. Дирекція планувала упорядкувати дві бібліотеки: фундаментальну, що буде зберігати таку літературу для наукових досліджень і "книжкову виписувальну", з якої книги та часописи будуть видаватись по абонементу [62]. В 1918 р. для книгозбірні придбали книг на суму 7 722 крб 16 к. [63].

АТ "Час" виступило ініціатором утворення "Фонду видавництва при Кам'янець-Подільському університеті". В день урочистого відкриття університету 22 жовтня 1918 р. від імені десяти київських видавництв АТ "Час", "Вернигора", "Дзвін", "Українська школа", "Січ", "Вік", "Друкар", "Бібліотека "Молодість", "Рідна мова" та видавництва Є.Череповещкого надіслано привітальну адресу й "...офіровано 35 000 крб на заснування фонду для видачі премій за кращі наукові праці з обсягу дисциплін історико-філологічного факультету" [64].

У привітальній адресі, підготовленій В.Королівим-Старим, зазначалось: "...Одужала і зміцніла тілом Україна і перше, чого запрягла вона — була освіта і наука... І от тепер, коли на нашій землі будуються храми культури — ми, Видавництва України, що за свій обов'язок вважаємо розносити з тих храмів скрізь по нашій країні перлини творчості національного розуму — вітаємо світле свято закладен нового храму науки... Просимо прийняти од нас разом з найтеплішими побажаннями успіху скромний дарунок, що буде зернятком горчишним фонду на видачу премій за твори вчених українських. Цією лептою нашою хочемо зробити лише добрий початок, віруючи Арістотелеві, який говорив: "Початок — більш половини справи" [64].

Таким чином, заснування АТ "Час" в 1918 р. збіглося з періодом духовного піднесення українського народу, його надій на будівництво політичного, суспільного і економічного ладу вільної і незалежної України і було наслідком тих демократичних процесів, які відбувалися в суспільстві за часів УНР.

У 1919 р. зі зміною влади змістилися акценти політичного життя і відповідно змінилися духовні і моральні цінності суспільства. Втрат зазнало і АТ "Час". 18 червня 1919 р. був розстріляний один з директорів АТ "Час" В.Петрушевський [65]. Загинув також від рук більшовиків один із ініціаторів і фундаторів товариства лікар М.Орловський. У складі української дипломатичної місії виїхав до Праги В.Королів-Старий, згодом доцент Української господарської академії в Подєбрадах [66]. Підірвана була і матеріальна база Товариства через утрати коштів, що було перераховано фірмі Отто Ельзнер в Берліні на друк читанки В.Доги.

Отже, пройшовши гідно випробування політичного і суспільного життя, Акційне товариство "Час" своєю самовідданою діяльністю активно сприяло розвитку українського книжкового руху і залишило помітний слід в українській культурі.

Список використаної літератури

1. Статут Акційного товариства "Час" у Києві. — К.: Друк. Т-ва "Час" у Києві, 1918. — С. 1.
2. Книгарь. — 1918. — Чис. 5. — Стп. 290.¹
3. Там само. — Чис. 16. — Стп. 995.
4. Т-во "Час" у Києві. Справоздання за рік 1918. — К.: Друк. т-ва "Час" у Києві, 1919. — С. 2.
5. Т-во "Час" у Києві. Справоздання за рік 1917. — К.: Друк. Т-ва "Час" у Києві, 1918. — С. 44.
6. Т-во "Час" у Києві. Справоздання за рік 1918. — К.: Друк.Т-ва "Час" у Києві, 1919. — С. 84.
7. Там само. — С. 4—5.
8. Там само. — С. 26.
9. Там само. — С. 42.
10. Там само. — С. 72.
11. Книгарь. — 1918. — Чис. 5. — Стп. 251.
12. Задачник для початкових народних шкіл / Уклад. Я.Чепіга (псевд.) (Я.Зеленкевич). — К.: Вид-во "Українська школа" під ред. С.Русової, Ю.Сірого (псевд.) (Ю.Тищенко), Я.Чепіги (псевд.) (Я.Зеленкевич), С.Черкасенка. Накладом Т-ва "Час", 1917.— Рік перший. — 64 с.; Рік другий. — 64 с.
13. Початок: Граматка до науки читання й письма / Склав С.Черкасенко; 3 мал. І.Бурячка. — 3-тє вид. — К.; Відень: Т-во "Дзвін"; Вид-во "Українська школа" під орудою С.Русової, Ю.Сірого (псевд.) (Ю.Тищенко), Я.Чепіги (псевд.) (Я.Зеленкевич), С.Черкасенка. Накладом Т-ва "Час", 1918. — 62 с.
14. Задачник для початкових народних шкіл / Уклад. Я.Чепіга (псевд.) (Я.Зеленкевич). — К.: Вид-во "Українська школа" під ред. С.Русової, Ю.Сірого (псевд.) (Ю.Тищенко), Я.Чепіги (псевд.) (Я.Зеленкевич), С.Черкасенка. Накладом Т-ва "Час", 1917. — Рік перший. — С. 52.
15. Книгарь. — 1917. — Чис. 3. — Стп. 160.
16. Наше слово: Укр. читанка: Для 3 і 4 кл. серед. та вищ. шк./ Уложив В.Дога. — К.: Вид. т-ва "Час", Друк. т-ва "Час", 1918. — Ч. 2. — 408 с.
17. Там само. — С. 1
18. Книгарь. — 1918. — Чис. 8. — Стп. 470.
19. Бічер-Стоу Г. Томова хатка: Для дітей мол. віку / Переказ О.Діхтяря. — Вид. скор. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 63 с. — (Сер. дит.; № 66). — Ціна 2 крб.
20. Де Аміціс Е. Шкільні оповідання / Укр. пер. О.Діхтяря. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — Кн. 1. — 32 с.— (Сер. дит.; № 91) — Ціна 60 к.; Кн. 2. — 32 с. — (Сер. дит.; № 92). — Ціна 1 крб.
21. Американські оповідання / Е.По, Ф.Брет-Гарт, Д.Лондон, М.Твен; Пер. В.Старого. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 117 с. — Ціна 2 крб.
22. Бім-бом, дзень-бом: Нар. казка / Мал. О.Судомори. — К.: Вид-во "Час", 1918. — [10] с. — Ціна 2 крб 50 к.
23. Прибадашки / Мал. О.Судомори. — К.: Вид-во "Час", 1918. — [12] с. — Ціна 2 крб 50 к.
24. Бурачек М.Г. [Рецензія] // Книгарь. — 1918. — Чис. 7 — Стп. 668 — 671.
25. Гаршин В. Чотири дні: [Оповідання] / Пер. В.Старого. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 20 с. — (Сер. IX; Ч. 81).
26. Андрєєв Л. Петька на хуторі: [Оповідання] / Пер. В.Старого. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 16 с. — (Сер. IX; Ч. 85).
27. Гоголь М.В. Тарас Бульба: Повість / Пер. М.Садовського. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 174 с. — (Сер. IX; Ч. 80).
28. Ожеєшко Е. Gloria Victsc = (Побореним слава!) (Р. 1863): [Оповідання] / Пер. з пол. С.Тобілевич. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 48 с. — (Сер. IX; Ч. 82).
29. Старицький М. Богдан Хмельницький: Іст. драма на 5 дій. — 2-ге вид. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 112 с.
30. Старицька-Черняхівська Л.М. Останній сніп: Драм. етюд на 1 дію. — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 32 с. — (Сер. драм.).
31. Старицька-Черняхівська Л.М. Гетьман Дорошенко: П'єса на 5 дій. — К.: Т-во "Час", 1918. — 172 с. — (Сер. драм.; № 73). — Ціна 3 крб.
32. Варавва О. В Тарасову ніч (Драматичні картини визволення) / О.Кобець (псевд.).— К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 16 с. — (Сер. драм.; № 72). — Ціна 35 к.
33. Гауптман Г. Ганнуса: Драм. етюд на дві картини / Пер. С.Тобілевич. — К.: Вид. т-ва "Час", 1918. — 52 с. — (Сер. драм.; № 76).

¹ Тут і далі — стовпчик.

34. *Колесниченко Т.* "Чад": П'єса на 5 дій. — К.: Друк. т-ва "Час", 1918. — 63 с. — (Сер. драм.). — Ціна 95 к.
35. *Гоголь М.В.* Ревізор: Комедія на 5 дій / Пер. М.Садовський. — К.: Вид. т-во "Час". Друк. Дніпр. Союзу спожив. т-в, 1918. — 100 с. — (Сер. драм.; № 74). — Ціна 3 крб.
36. *Богацький П.* [Рецензія] // Книгарь. — 1918. — Чис. 16. — Стп. 993.
37. *Григоренко Г.* Твори / Судовщикова-Косач (псевд.). — К.: Вид. т-во "Час". Друк. т-ва "Час", 1918. — Т. 1. — 252 с. — Ціна 4 крб. 50 к.
38. *Ніковський А.* Буржуазна рада та інші фельстони / А. Яринович (псевд.). — К.: Вид. т-во "Час". Друк. АТ "Петро Барський", 1918. — 64 с. — Ціна 1 крб.
39. *Загуд Д.* З зелених гір: Поезії. — К.: Вид. т-во "Час". Друк. Т-ва "Час", 1918. — 103 с.
40. *Книгарь.* — 1918. — Чис. 7. — Стп. 409.
41. *Старицький М.* Облога Буші: Іст. роман з часів Хмельниччини. — 2-ге вид. — К.: Вид. т-во "Час". Друк. АТ М.Корчак-Новицького, 1918. — 85 с. — Ціна 2 крб 80 к.
42. *Островський О.* Атакування Нової Січі (1775 р.): Іст. повість. — К.: Вид-во "Історична белетристика". Друк. т-ва "Час", 1918. — 120 с. — 15 000 пр. — Ціна 2 крб 50 к.
43. *Широцький К.* Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.). — К.: Вид. т-во "Час", 1918. — 48 с. — Ціна 1 крб.
44. *Петлюра С.В.* Незабутні: Літ.-критич. мініатюри: [Т.Шевченко, І.Карпенко-Карий, І.Франко, М.Коцюбинський, К.Михальчук] — К.: Друк. т-ва "Час", 1918. — 80 с. — Ціна 1 крб 50 к.
45. *Там само.* — С. 4.
46. *Московсько-український словник.* — К.: Вид. т-во "Час". Друк. АТ "Петро Барський", 1918. — 235 с. — 3 крб 50 к.
47. *Ніковський А.* Український правопис. Ч. 1. Словничок / Склав А.Ніковський. — К.: Вид. т-во "Час". Друк. АТ "Петро Барський", 1918. — 63 с. — Ціна 0, 85 к."
48. *Книгарь.* — 1918. — Чис. 10. — Стп. 610.
49. *Одривний календар Т-ва "Час" у Києві на рік 1919 / Упоряд. В.Старий.* — К.: Вид. т-во "Час", 1918.
50. *Книгарь.* — 1919. — Чис. 20. — Стп. 1310—1326.
51. *Там само.* — Стп. 1311.
52. *Там само.* — 1918. — Чис. 16. — Стп. 998—1003.
53. *Там само.* — Стп. 1012—1013.
54. *Там само.* — 1919. — Чис. — 17. — Стп. 1078—1089.
55. *Меженко Ю.І.* Українська книжка часів Великої Революції / Укр. Наук. Ін-т Книгознав. — К., 1928. — С. 8.
56. *Т-во "Час" у Києві.* Справоздання за рік 1918. — К.: Друк. Т-ва "Час" у Києві, 1919. — С. 13.
57. *Закон і право.* — 1918. — Чис. 1. — С. 6.
58. *Книгарь.* — 1918. — Чис. 8. — Стп. 480.
59. *Там само.* — 1919. — Чис. 20. — Стп. 1326.
60. *Там само.* — 1918. — Чис. 8. — Стп. 546
61. *Наше минуле.* — 1918. — Чис. 2. — С. 215.
62. *Книгарь.* — 1917. — Чис. 3. — Стп. 162—163.
63. *Т-во "Час" у Києві.* Справоздання за рік 1918. — К.: Друк. Т-ва "Час" у Києві, 1919. — С. 14.
64. *Книгарь.* — 1918. — Чис. 11. — Стп. 923.
65. *Чикаленко Є.Х.* Спогади (1861—1907). — К.: Темпора, 2003. — С. 39.
66. *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біогр. довід. — К., 1998. — С. 111.